

Biró A. Zoltán:

Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989-1995 között*

A közép- és kelet-európai átmenet több kutató értelmezése szerint a demokrácia expanziójának úgynevezett „harmadik hullámához” tartozik. Az ezzel a témakörrel foglalkozó kutatók felhívják a figyelmet arra, hogy az átmeneti folyamatok keretében a korábbi autoriter államberendezések szétesnek, s előtérbe kerülnek a politikai és az egyéni jogok, a pluralisztikus társadalmi szerkezetek, a szabad választások stb. (ennek a folyamatnak az értelmezését és szakirodalmi adatolását lásd: Lipset 1991). Mindez új intézményesedési folyamatok beindulását is jelenti, amelyeknek eredményeként kezdenek kialakulni a demokrácia legitim intézményei.

Az elmúlt években különösen sokat foglalkoztak ezzel a kérdéskörrel Kelet-Európa vonatkozásában is. Ezek a vizsgálatok azonban országokról beszélnek, és gyakorlatilag egyáltalán nem fordítanak figyelmet az egyes országokon belüli etnikai kisebbségek intézményesedési folyamataira. Holott 1989 után ebben a régióban az etnikai kisebbségi társadalmakon belül is rendkívül intenzív intézményesedési folyamatok indultak be.

Ezekre a folyamatokra azért célszerű figyelni, mert a kisebbségek intézményesedési folyamatai rendszerint nem képezik a többségi (országos) szintű intézményesedési folyamatok integráns részét, gyakran

* A tanulmány eredeti megjelenési helye: Biró A. Zoltán: *Stratégiák vagy kényszerpályák. Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print, 1998., pp. 16–47.

azzal párhuzamosan alakulnak, s nem egy esetben éppen a többségi és hivatalosnak számító intézményesedés ellenében működnek. Mivel régióinkban minden államban van etnikai kisebbség, egy-egy ország demokratizálódásának sikeres voltát azon is mérni lehet, hogy a kisebbségi intézményi szerkezetek milyen mértékben kompatibilisek a többségi intézményi szerkezettel.

Romániában hangsúlyozottan fölvetődnek ezek a kérdések, hiszen a kisebbségben élő magyarság körében 1920,1945,1968 után jelentős, alapvetően etnikai jellegű intézményesedési folyamatok indultak be. 1989 után szintén egy ilyen folyamatnak vagyunk tanúi. Egyesületek, alapítványok, társaságok százai jöttek létre, helyi vagy országos kiterjedéssel, szakmai vagy tisztán etnikai célok érdekében. Az állami keretben működő intézmények egy része (iskolák, művelődési intézmények, médiák stb.) hangsúlyozottan „magyar” intézményként kezdett működni. Létrejött a kvázi-önálló magyar politikai intézményrendszer.

A kutatási program során sort kerítettünk az 1989 után létrejött nemzetiségi intézmények számbavételére, függetlenül attól, hogy ma működnek-e vagy sem. Ez a statisztika rendkívül impozáns, bár önmagában nem jelent többet, mint határozott utalást az etnikai intézményesedési folyamatok intenzitására. A kutatási program fontosabb részét a másodelemzés képezte, amelynek során az egyes intézmények életútját vizsgálva arra kerestük a választ, hogy milyen domináns modelljei voltak az 1989 utáni romániai magyar intézményesedésnek. Az elemzés során három szakterület szempontjait igyekeztünk érvényesíteni. A nyugat-európai regionális folyamatok elemzésével kapcsolatos anyagokat; a nacionalizmuskutatás és etnicitáskutatás nyolcvanas évekbeli újabb hullámának szakmai eredményeit (különösen Orvar Löfgren és Jonas Frykman munkáit, valamint Thomas Hylland Eriksen elméleti és módszertani tapasztalatait). Eredményesnek mutatkozott az életútkutatás német nyelvterületen kidolgozott módszertanának megismerése is (M. Kohli, K. U. Mayer).

Az egyes intézményekre irányuló elemzés során elkülönítettük az intézmények biográfiáját és életútját. Az intézményi életutat úgy ke-

zeltük, mint az intézmény és környezete viszonyának történetét. Kerestük azokat a stabil konfigurációkat, amelyeknek elérésére az intézmények a létrejövés, majd a működés során törekedtek. Ez a módszer lehetővé tette számunkra, hogy az egyébként impozáns statisztikai adatsor mögé pillanthassunk.

A kutatás számára fontos mozzanatot jelentett annak körvonalazása, hogy mit tekintünk romániai magyar intézménynek, és mit nem. Kritériumként fogadtuk el a következőket: 1. az intézmény mint jogi személyiség létezik; 2. az intézményt létrehozó elit definíciója szerint az intézmény létezik és etnikai célokat követ; 3. valamilyen szerkezetet, rutinszerű cselekvést a lokális vagy tágabb társadalmi környezet egyértelműen intézménynek tekint (belső öndefiníciós gyakorlat).

A kutatási programot igyekeztünk kiterjeszteni minden olyan intézményre, amely legalább a fenti kritériumok egyikének megfelel. E kritériumrendszer alkalmazása nyomán az 1989 utáni romániai magyar társadalomban (a továbbiakban RMT) az alábbi intézménytípusok különíthetők el:

1.

Egyesületek, alapítványok, társaságok. Ezek non-profit szervezetek, amelyek művelődési, képzési, tudományos, szociális funkciókat vállalnak fel. Egy részük intézmény-konglomerátum, ami azt jelenti, hogy jogilag nem önálló, de külön intézményként működő alintézményei vannak.

2.

Politikai funkciókat, nemzetiségi léptékű etnikai célokat explicit módon főlvállaló intézmények. Ebbe a csoportba politikai pártok, platformok, regionális politikai szervezetek, ifjúsági szervezetek, képviselői irodák, érdekképviseleti és érdekvédelmi intézmények egész sora tartozik, valamint szinte minden olyan intézmény, amelynek neve Romániai Magyar ...”, „Erdélyi Magyar...” megjelöléssel kezdődik. Közös jellemzőjük az, hogy etnikai alapú adminisztratív struktúrák kiépítésére törekednek, s céljuk az, hogy ezen struktúrák révén irányi-

tási, elosztói, szabályozási funkciókra teyenek szert. Legjellegzetesebb típusai az RMDSZ belső struktúrái, amelyek nagyobb része nem is önálló jogi személy.

3.

Az állami szektorhoz és állami költségvetéshez kapcsolódó intézmények, amelyek tevékenységükben - időszakosan vagy állandó jelleggel - hangsúlyozottan etnikai jellegűek. Formailag nem a romániai magyar társadalom saját intézményei, működésükben azonban igen. Ide sorolódnak a magyar iskolák, egyházak, városi művelődési házak, városi könyvtárak, az állam által támogatott magyar médiák, a magát magyarnak minősítő megyei vagy lokális adminisztráció, tanács, polgármesteri hivatal.

Ezzel az intézménytípussal kapcsolatban ki kell emelnünk egy igen fontos tulajdonságot, amely lényegesen megkülönbözteti a többi intézménytípustól. Ezek az állami szférához tartozó intézmények nem minden pillanatban, nem minden tevékenységükben, nem teljes személyzetükkel és infrastruktúrájukkal „saját” intézmények. Csak szerkezeti potenciáljuk és működésük egy részében bizonyulnak az RMT-hez tartozó saját intézménynek. Az állami szférához és az etnikai kisebbséghez való kapcsolódás feladatait egyaránt képesek teljesíteni. Ezzel a későbbiekben részletesebben is foglalkozom majd, itt csupán annyit jelzek, hogy egyazon formális keretben tulajdonképpen két intézmény működik, egy állami és egy etnikai. Ezért egy iskolát vagy egy polgármesteri hivatalt nem lehet teljes egészében az RMT-hez tartozó intézménynek tekinteni, és foglalkozni kell annak leírásával, hogy az állami keretben működő iskola, polgármesteri hivatal, egyetemi kar, megyei kórház stb. milyen módon, milyen alkalmak keretében és milyen mértékben válik egy etnikai intézményi rendszer részévé.

4.

Az állami adminisztrációhoz, költségvetéshez nem kapcsolódó, részben profitorientált művelődési intézmények. Ide sorolhatók a ma-

gukat magyar intézményként definiáló könyv- és lapkiadók, szerkesztőségek, könyvesboltok, az írott és elektronikus média egy része.

5.

A nyilvános szféra térelemei vagy tárgyai, illetve az ezekhez kapcsolódó nyilvános cselekvések (emlékművek, szobrok, házak, ünnepek, ifjúsági táborok, összejövetelek, tanácskozások, kortárstalálkozók stb.).

6.

Etnikai elemeket hangsúlyozottan képviselő gazdasági intézmények. Ezek száma nagyon kevés, és néhány kivételtől eltekintve a magántőkés gazdaságból kerülnek ki.

7.

Nemzetközi karitatív vagy más természetű intézmények helyi szatellit intézményei.

Ezen a ponton kell utalnunk arra, hogy a belső definíciós gyakorlat szemszögéből nézve bizonyos területeken számszerűleg sokkal kevesebb magyar intézmény van, mint amennyit a vezető nemzetiségi elit időnként megjelöl. Az elmúlt öt év intézményesülési folyamatai során nem váltak saját intézménnyé tömbmagyar vidéken például a falusi művelődési házak, a falusi RMDSZ szervezetek (ezek 1992 után elvesztették intézmény-jellegüket), ugyanakkor a magyar etnikumú személyekből összeálló falusi tanácsok és polgármesteri hivatalok nagyobb része sem minősül „saját” intézménynek. Nem váltak saját magyar intézménnyé az egyes minisztériumokat megyei szinten megjelölő hivatalok, kivéve a tanfelügyelőségeket és a művelődési felügyelőségeket. Két-három kivételtől eltekintve nem váltak az etnikai intézményesülési folyamat részévé a részben állami tőkés és magyar etnikumú személyek által irányított vállalatok, pénzügyi intézetek sem.

A fentebb felsorolt szempontokat figyelembe véve a kutatási pro-

gram keretében megközelítő jellegű összesítéseket készítettünk a romániai magyar társadalomban 1989-től máig zajló intézményesülési folyamatok számszerűsíthető eredményeiről. Kimutatásaink szerint hosszabb-rövidebb ideig létezett vagy ma is létezik az RMT-n belül 923 olyan sajátnak érzett/vallott, etnikai célokat deklaráló vagy teljesítő intézmény (ezek közül 512 önálló jogi személy, a többi az országos kiterjedésű nagy intézmények regionális intézménye, vagy be nem jegyzett csoport, társaság), amely egyáltalán nem tartozik az állami adminisztrációhoz vagy költségvetéshez. Ezek mintegy 80%-át az 1-es, a 2-es és az 5-ös típus adja, azok az intézmények, amelyek az etnikai elemeket hangsúlyozottan a középpontba állítják: egyesületek és alapítványok, politikai funkciókat nyíltan felvállaló intézmények, a nyilvános szféra elemei és rendezvényei. A fennmaradó 20%-ot a jóval pragmatikusabb 4-es, a 6-os és a 7-es típus adja, amelyek közül a részben vagy egészben profitorientált művelődési intézmények száma a legjelentősebb, az RMT-n belül jelentős etnikai szerepet vállaló gazdasági és szatellit intézmények száma nagyon kevés, nem éri el az 1-2%-ot sem.

Az állami adminisztrációhoz, költségvetéshez kapcsolódó intézmények számszerűsítése rendkívül problematikus. Viszonylag pontosan megmondható, hogy hány olyan állami intézmény van olyan helyzetben, amely a benne dolgozók etnikai hovatartozásánál fogva potenciálisan úgy is működhet, mint az RMT-hez tartozó, kisebbségi érdekeket, célokat valló és/vagy érvényesítő intézmény. Összeszámolhatók az úgynevezett „magyar” oktatási intézmények és részintézmények, helyi és megyei tanácsok, hivatalok, egyházak, múzeumok, könyvtárak, médiák, képtárak stb. Egy ilyen statisztika készítésekor a több mint ezer magyar tannyelvű iskolához nem sokkal kisebb nagyságrendben hozzáadhatók egyházi intézmények, helyi tanácsok és polgármesteri hivatalok stb. Azonban amint már korábban jeleztem, ezek nagyobb része, különösen falusi környezetben, egészen biztosan nem működik etnikai célokat és érdekeket valló/érvényesítő intézményként. A fennmaradó rész esetében pedig az egyes intézményekre irányuló konkrét vizsgálatok nélkül nem dönthető el, hogy milyen mértékben, milyen

formában tartoznak a kisebbségi etnikai intézményrendszerhez. Kutatási programunk során kiemelten próbáltunk figyelni arra, hogy állami keretben hogyan próbálnak megkettőzödni, etnikaiivá is válni ezek az intézmények. E tapasztalatok alapján úgy látjuk, hogy elsősorban a városi környezetben működő intézmények egy része kapcsolódik fel-tűnően a kisebbségi etnikai intézményi rendszerhez. Vizsgálataink szerint jelen pillanatban mindezekből csupán 220-240 intézmény „játssza azt”, hogy ő tartósan és deklaráltnan „saját” intézmény, a többiek csak alkalmanként vállalják fel ezt a szerepkört. Meg kell jegyezni azt is, hogy ez a szám a közéleti, politikai viszonyok függvényében módosulhat. Etnikai viszályok emlegetésekor, kritikusként tartott helyzetekben ezek az intézmények gesztusokat tesznek abba az irányba, hogy deklarálják az RMT-hez való tartozásukat, vagy átmenetileg előtérbe helyeznek etnikai célokat és tevékenységeket. Rövid idő után azonban visszazökkennek semleges, adminisztratív szerepükbe. Ebben az értelemben ezt az igen nagyszámú intézményt csak „potenciális intézménynek” nevezhetjük. Az újabb intézményesedési folyamatok ismeretében azt mondhatjuk, hogy ezek a „potenciális intézmények” fokozatosan feladják korábban vállalt funkcióikat, egyre ritkábban és egyre kisebb léptékben vállalkoznak az RMT-hez való tartozás deklarálására. (Csak illusztrációképpen jelezzük itt, hogy egy többségében magyar lakosságú kisvárosban 1989-1995 között 117 olyan intézményteremtési, működtetési törekvést rögzítettünk, amelyek kitüntetően „magyar” intézményként jelentek meg a lokális és regionális nyilvánosságban.)

Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban

A következőkben a kutatási program során kapott eredményeket foglaljuk össze. A következő fejezetben külön tárgyalom azt a kérdéskört, hogy az 1989 utáni intézményesedési folyamatok milyen szerepet töltek és töltenek be az RMT életében. Ebben a fejezetben az intézményesedési folyamatok legfontosabb jellemzőit veszem számba.

Az előző fejezetben bemutatott formális osztályozástól a továbbiakban eltekinthetünk, s a tájékoztató leírásban megadott intézménytípusokat csak mint példaanyagot fogom idézni a továbbiakban. Az összefoglaló tanulmány terjedelmi korlátai miatt az intézményesedési folyamatok egyes jellemzőit csak tömören, a lényegre koncentrálni fogom. Az elvégzett leírások és elemzések, illetve az elkészített esettanulmányok és szaktanulmányok terjedelmes anyaga ennél sokkal árnyaltabb, részletekbe menő bemutatást is lehetővé tesz.

1. A rendszerjelleg

Az 1989 utáni romániai magyar intézményesedési folyamat (a továbbiakban: intézményesedés) legszembevetőbb jelensége kétségkívül a rendszerjelleg. Az a törekvés, hogy az RMT vélt vagy valós fizikai, szociális és mentális terének minden szférája legyen lefedve intézményekkel. A globális lefedés igénye mint az értelmiség elé állított követelmény 1990 folyamán tételesen is megfogalmazódott a nemzetiségi nyilvánosságban, és mind a mai napig aktuális szlogen.

A nemzetiségi társadalom intézményekkel való globális lefedése egyidőben többféle eljárással történt. Ennek egyik módja a mindenkire befogadó, mindenkire kiterjedő országos hatósugarú intézmények létrehozása. Ilyen maga az RMDSZ, de ilyen egy sor országos kiterjedésű, magát szakmainak nevező szövetség is (RMPSZ, EMKE, EKE, EMT, RMGE, EME, MIT, VET, stb.). Nevük, ideológiájuk, szervezeti struktúrájuk egyaránt globális, potenciálisan mindenkire kiterjedő. A globális lefedést segítette a másik elv, amely a földrajzi területenkénti, településenkénti szervezést helyezte előtérbe. Lehetőleg minden régióban, minden városban, esetleg minden településen legyen abból a típusú intézményből, amelynek létét az elit fontosnak tartotta. Egy országos szervezetnek mindenhol legyen helyi szervezete, minden városnak legyen művelődési egylete, minden településnek legyen saját ünnepe, saját szobra, újabban minden településen legyen milicentáriumi ünnepség, minden magyar településen ültessenek 11 fát stb.

Az esernyőszerű letakarás, illetve az intézményalapítás fizikai terek szerinti leosztódása egy sajátos következménnyel járt. Az intézmények létrehozásában gyakorlatilag kiiktatta a versenyhelyzetet, ehelyett hallgatólagosan előtérbe hozta a komplementaritás elvét. Ez funkciók szerinti megosztást eredményezett, ami szintén a minél teljesebb körű lefedést szorgalmazta. Ha valakik létrehoztak egy intézményt, akkor abba nem illett beleavatkozni, még kevésbé alternatív intézményt létrehozni. Ehelyett újabb, lefedetlen területet kellett keresni. Ez az elv akkor is érvényben maradt, ha egy intézmény működésképtelenné bizonyult. Ilyen esetekben a halódó intézményt hallgatás övezte, így a visszalépést, a szerkezet lebomlásának látszatát is el lehetett kerülni. Végezetül meg kell említeni azt is, hogy az intézményrendszer egészére vonatkozó nyilvános számbavételek és értékelések alkalmával a nem működő, de egyszer létrehozott intézmények épp olyan súllyal szerepeltek, mint a működők. Ez a gyakorlat a rendszer nagyságának, kerektségének, globális jellegének érzékeltetését támogatta.

2. Az etnicitás

Az intézményrendszer létrehozásának és működtetésének domináns és karakterisztikusan jelentkező jegye az etnikai elem. Több szinten is megjelenhet, így például névben, a státutumokban, az intézmények rutinszerű public relations tevékenységében, a közvetlen környezet felé irányuló legitimációs gyakorlatban, az erőforrásokkal fenntartott kapcsolatban, az intézmény napi tevékenységében vagy ideológiájában, az intézmény tevékenységére irányuló értékelésekben stb.

Ha nem a megjelenés helyét nézzük, hanem az etnikai elemek megjelenési módját, akkor azt látjuk, hogy az etnikai elemet az esetek többségében nyelvi formák vagy szimbólumértékű nyilvános gesztusok hordozzák. Ez a manifeszt megjelenés már önmagában is erőteljes mi-reprezentációt hordoz (Grillo 1980). Azonban a mi-reprezentáció mindezek felett tételesen is megfogalmazódik. A „mi iskolánk”, a „mi egyetemünk”, a „mi könyvesüzletünk”, a „mi szervezetünk” kijelentés

értelme nem az, hogy körülírja egy kisebb vagy nagyobb szociális csoport tulajdonát, hanem az etnikai mi-tudat fölmutatása az „ők”, a „nem-mi” ellenében. Ezért az intézményalapításban és intézményműködtetésben rendszeresen jelen levő mi-reprezentációt olyan permanens kategorizációs gyakorlatnak kell tekintenünk (Eriksen 1992, 1993), amely az etnikai közösség 1989 utáni definiálásában vállal valamilyen konkrét szerepet.

A Handelman-féle tipológiát véve alapul, amely az etnikai közösség kialakulásának négy fázisával számol, az RMT-t már 1990-től az etnikai közösség kategóriájába sorolhatjuk. Ezen a ponton fölvetődik az a kérdés, hogy ha létezik mint etnikai közösség, akkor miért olyan jelentős még mindig az első fázis, az etnikai kategorizáció szerepe, amelyet gyakorlatilag már 1989 előtt is túlhaladott? Ugyanakkor azt is meg kell válaszolni, hogy az erőteljes kategorizációs gyakorlat miért összpontosul az intézményteremtésre, amikor ennek sokkal hatékonyabb területe a társadalmi nyilvánosság vagy a politikai élet?

A válasz minden bizonnyal abban van, hogy az RMT az intézményesedés révén nem csupán az etnikai közösségként való létezését kívánja manifesztálni, hanem valami egyebet is el kíván érni. Az intézményesedési folyamatokba erőteljes kategorizációs gyakorlat sűrítődik, s ez arra utal, hogy az RMT az 1989 utáni intézményesedés révén etnikai határépítésre, etnikai elkülönböződésre játszik. Más szóval: az intézményesedési folyamatok permanensen termelik az etnicitást a többségi etnikum ellenében. Ez nem politikai szándék, nem kidolgozott foratókönyv, ezért jegyei az intézményesedés minden szintjén és minden típusánál kimutathatók. Természetesen az országos léptékű intézményeknél mindez tudatosan is megjelenik.

Ennek a jelenségnek van néhány folyamánya, amelyekre a következő fejezetben fogok még kitérni. Itt azonban jelezni kell néhányat. Elsősorban azt, hogy az etnikai kategorizációs gyakorlat előtérbe helyeződése magát az intézményesedési folyamatot fontosabbá teszi, mint a végeredményt. Az intézmény létrehozásának gesztusa, eseménye jóval fontosabb az etnikai kategorizációs gyakorlat számára, mint

a létrehozott intézmény működése. Ez is magyarázza a magyar intézmények szokatlanul nagy számát.

Másodsorban pedig ki lehet emelni azt is, hogy a kategorizációs gyakorlat dominanciája a létrejött intézményeket rendszerint távol tartja a pragmatikus tevékenységektől. Ehelyett képviseleti szerepkörbe kényszeríti azokat, úgyszólván az etnikai határon kell állniuk, miközben folyamatosan reflektálniuk kell ennek a határnak a létezésére és erősségére. Valószínű, ez a permanens határon állás ad magyarázatot arra, hogy a létrejött intézmények közül nagyon sok nem képes praktikus feladatok ellátására. Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen a mi-reprezentáció mindig politikai cselekvés, mindig „szótárak” kitermelése és fenntartása is (Grillo 1980). Ez a tevékenység pedig a mindennapi pragmatikus feladatok végzésével rendszerint nem kompatibilis.

3. Intézményesülési modellek

A második fejezetben bemutatott formális osztályozás akkor tűnik használhatónak, ha az intézményesülési folyamatok output-jait vesszük definíciós kritériumnak, illetve akkor, ha elsődleges célunk az adatszerű számbavétel. Ilyen vagy ehhez hasonló taxonómia a társadalmi nyilvánosságban is kimutatható, kisebb-nagyobb következtelenségekkel tarkítva. Készíthető olyan osztályozás is, amely az egyes intézmények által meghirdetett célokat veszi alapul, s olyan is, amely a betöltött társadalmi funkciók szerint, egy képzeletbeli állami szereplista alapján osztja csoportokba az intézményeket. Az eddig készült számbavételi kísérletek mindkét változatra szolgáltatnak példát (a kolozsvári Korunk felmérése, magyarországi intézmények felmérései).

Kutatási programunkban az intézmény és a környezet közti viszony formálódása alapján különítettük el az intézményeket. Azt kerestük, hogy az intézmény és a számára releváns környezet között milyen módon alakulnak ki stabil konfigurációk. Számunkra is meglepetést okozott, hogy a létrejövés szemszögéből nézve az 1989 utáni romániai

magyar intézményesedési folyamatoknak csak két domináns alapmodellje van. A következőkben ezt a két alapmodellt mutatjuk be röviden. A kétféle létrejövési folyamat úgy tekintendő, mint két karakterisztikus pólus, amelyek közé egy skála mentén az egyes konkrét intézményesedési folyamatok mind felsorakoztathatók. A kétféle létrejövési gyakorlat nem zárja ki egymást, de az egyes intézményesedési folyamatok határozottan és egyértelműen egyik vagy másik pólus vonzáskörében vannak.

3.1.

Az egyik pólust jelentő intézményesedési gyakorlatra (nevezzük ezt a továbbiakban A modellnek) a gyors és látványos megszületés a jellemző. Az intézmény már a kezdet kezdetén úgy lép a társadalmi nyilvánosság elé, mint kerek egész, lezárt, „örök időkre szóló” szerkezet. Stabillnak és véglegesnek mutatkozik. Az egyesületek, alapítványok, társaságok, valamint a politikai célokat nyíltan felvállaló intézmények szinte kivétel nélkül ebbe a csoportba tartoznak. A nyilvános szféra intézményesedési elemei, rendezvényei szintén pontosan definiálják azt, hogy miből áll a környezetük, meddig terjed ki, és az intézmény-környezet viszonyt illetően stabil konfigurációt mutatnak. Másik fontos vonása az A modellnek az, hogy az intézményt létrehozó erőforrások nem abban a számukra releváns környezetben vannak, amelyre működésük direkt módon irányul. Az intézményt fenntartó környezet és az intézmény cselekvési területét jelentő környezet nem esik egybe. Ez sok esetben azt jelenti, hogy az anyagi erőforrás térben is távoli, a megcélzott környezet viszont térben is közeli, közvetlen környezet. Az intézmény környezete megkettőződik. Mégpedig abban az értelemben, hogy az anyagi forrás átruházza a működési stratégia kialakítását az intézményre, szabad kezet, legitimitást ad. A cselekvési terület mint környezet pedig nem szólhat bele abba, hogy az intézmény mit, miért tesz, elfogadja, amit kap, de nem kérdőjelezheti meg annak legitimitását.

Ha az A modell változásait vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy nem törekszik a kialakított stabil konfiguráció módosítására. A változás a támogatási forrástól függ, s csak a támogatási forrás megváltozása,

vagy a támogatás mértékének rendkívüli megugrása esetén hajlandó a kialakított stabil konfigurációt egy fokkal magasabb szintre emelni. S ezt is csak akkor, ha maga a támogató ezt a váltást megköveteli. Ennél sokkal gyakoribb jelenség az, hogy a születéskor kialakított konfiguráció változatlan marad, illetve a mediatisált nyilvánosságban fennmarad ennek a stabil konfigurációnak a látszata, s közben az intézmény vegetál vagy halódik.

Szintén a létrejövéshez kapcsolódik az a sajátosság, hogy már a létrejövés pillanatától kezdve az A modell valamilyen disztribútori funkció felvállalására vagy megjátszására törekszik. Az intézmény-környezet viszony az intézmény magatartása vagy ideológiája szintjén aszimmetrikus, az intézmény van fent, mint ami ad valamit a környezetének. Más intézményekkel való kapcsolattartásra általában nem törekszik.

Végezetül ki kell emelnünk azt is, hogy szerkezetének, infrastruktúrájának kialakításában a holt tőke felhalmozását, a presztízstermelő építkezést tekinti elsődlegesnek, s ez a magatartás is az induláskor kialakított stabil konfigurációhoz való ragaszkodást támogatja.

Az A modellhez tartozó intézmények között nagyon sok van olyan, amely kialakulása pillanatában volt a legtökéletesebb, s aztán a folyamatos lassú lebomlás állapotába került. Az állami kerethez kapcsolódó intézményesülési folyamatok szintén az A modellt követik. Kialakítanak egy nem túl látványos, az állami érdekeket lehetőleg nem sértő konfigurációt, s ezt hol működtetik, hol nem, attól függően, hogy mikor milyen esélyei vannak a működtetésnek. Nem az intézmény-környezet konfigurációt változtatják a változó működési lehetőségek függvényében, hanem a kialakított működési modellt az alkalmasnak ítélt helyzetben bevetik, az alkalmatlannak ítélt helyzetben pedig úgy tesznek, mintha nem is létezne más, csak az állami intézmény. Ez a bújócskázó taktika részben megfoghatatlanná teszi ezeket az intézményeket, s ez lehetővé teszi azt, hogy az állami erőforrásokat etnikai célok érdekében használják fel. Ugyanakkor a bújócskázó taktikának hátránya is van, mert az egyetlen kialakított konfiguráció korlátozza az adódó lehetőségek kihasználását. Ezt azok a személyek is érzik, akik az állami keretben nemzetiségi intézményt játszanak, ezért igyekeznek az állami

keretekhez kapcsolt intézmények mellett, mintegy alternatív szerkezetként, alapítványokat, egyesületeket, társaságokat létrehozni.

3.2.

Az ellenkező pólust képviselő B modell legfontosabb tulajdonsága az, hogy nincs kettős környezete, erőforrásai abban a környezetben vannak, amelyre működése kiterjed. Ha a támogató forrás távol van (pl. szatellit intézmények), akkor a támogató beleszól az intézmény működési stratégiájának kialakításába, a megcélzott környezet pedig szintén aktív. Aktív abban az értelemben, hogy az intézmény csak akkor működik, ha a megcélzott környezet megadja a működéshez szükséges legitimitást. Így az intézmény környezete fizikailag lehet kétsíkú, de funkcionálisan egységes egészet alkot.

A B modell induláskor szintén arra törekszik, hogy erős és stabilnak mutakozó konfigurációt mutasson fel, de ez az induló konfiguráció nem marad tartós. Az intézmény és a környezet közti viszony egy idő után újradefiniálódik, s ez olyan újabb stabil konfigurációt eredményez, amely a korábbihoz képest fentebbi vagy lentebbi lépcsőfokot képvisel. A számarányukat tekintve nem jelentős gazdasági intézmények, szatellit intézmények, valamint a profitorientált művelődési intézmények mintegy fele tartozik ehhez a pólushoz. Az egyesületek, alapítványok közül csak nagyon keveset lehet, s azokat is csak részlegesen, a B modellhez sorolni, a politikai funkciókat felvállaló intézmények közül pedig egyetlenegy sem.

A B modellhez tartozó intézmények környezetük irányába olyan magatartást képviselnek, amely (ez az ideológiájukban is megjelenik) nem az adományozásra, hanem a szerződéses kapcsolatra utal. A más intézményekkel kialakított kapcsolatára inkább a föderalizációs elv a jellemző, s törekednek is ilyenek kialakítására.

* * *

Az 1989 után létrejött intézmények 80-90%-a egyértelműen az A modellt követte, különösen 1993-1994-ig. A magyarországi támogatási rendszer 1994-es megváltozása (Biró, 1995) gyengítette ennek az intéz-

ményépítési gyakorlatnak a centrális szerepét, de nem igazán jelentős mértékben. Az A modell tartós dominanciájának egyik fontos oka az, hogy az igénybevehető erőforrások adományszerű támogatásokat kínálnak, s ezekhez nem kapcsolnak komolyabb ellenőrzési gyakorlatot. Ennek két fontos következménye is van. Egyrészt az, hogy a felhasználó oldalán a professzionális intézményépítés gyakorlata nem tud kialakulni, még a B modell dominanciája sem növekszik. A másik következmény az, hogy szakszerű ellenőrzések hiányában a támogatók odaítélését továbbra is az ígéret, a vállalások, a személyes kapcsolatok irányítják. Ez a helyzet pedig közvetve az A modell legitimitását erősíti, amely mindig a mediatizált erős ígéretre alapozódik.

Ugyanakkor az A modell dominanciája egyértelműen vezet ahhoz is, hogy a pragmatikus szolgáltató intézmények, a hosszabb távú infrastrukturális fejlesztést célzó intézmények nem alakulnak ki, vagy csak vegetálnak, s Phare-típusú anyagi erőforrások igénybevételére alig van még komoly szándék.

4. A korábbi intézményesedési hullámok hatása

Az 1989 utáni intézményesedési folyamatok trendjeikben csak kismértékben térnek el a korábbiaktól (1920, 1945 utáni periódus, 1968 utáni évek). A korábbi hullámokról is elmondható, hogy kampányjellegűek voltak, s a néhány évig tartó felfutást stabilizációs korszak követte. Jellemző volt a restaurációs igyekezet is, abban az értelemben, hogy a létrehozandó intézmények a romániai magyar társadalomnak kellett hogy visszaadják vagy megadják azt a „formát”, amelyet valamilyen oknál fogva korábban nélkülözött. Ezért minden intézményesedési hullám elsősorban beborító, elkülönítő funkcióval bírt, s csak másodsorban töltött be társadalomszervező funkciókat. Ez a nemzeti-ségi intézményépítési ideológiában nyilván fordítva jelentkezett, mint ahogyan ma is fordítva jelentkezik.

Korábbi hagyomány az is, hogy minden hullám esetében sokszínű

struktúra jött létre, sokféle intézmény keletkezett, de ezek közül csak azok kaptak jelentősebb társadalmi súlyt, amelyek ideológiájukban vagy gyakorlatukban kapcsolódtak az etnikai határ termeléséhez.

A hagyományok jól kimutathatók az intézményszervezés mindennapi technológiájában is. A létrehozásnak, az induló stabil konfiguráció megteremtésének prioritása van, s a további működés kérdései nem igazán fontosak. Az időt, az energiát, a pénzt a létrehozók elsősorban a behatárolható fizikai tér birtoklásába, illetve a birtokolt tér mindenáron való megtartásába fektetik. Ebből a magatartásból táplálkozik a „visszaszerzés” ideológiája is.

A fentebb felsorolt „hagyományok” ma kivétel nélkül kimutathatók az intézmények nagy többségénél. Példa rendkívül sok van a cselekvések, az attitűdök, az ideológiák terén egyaránt: régi intézménynevek átvétele, korábbi célrendszerek változtatás nélküli átvétele, korábbi intézmény jogutódjaként való fellépés, státútumok deklarált átvétele, szervezeti formák egy az egyben való utánzása, korábbi kiadványnevek és szerkesztési módok utánzása, az intézmények korábbi fizikai helyének visszaszerzésére irányuló kísérletek, a korábbi társadalmi presztízs és legitimitás felhasználása, a korábbi támogatási rendszer követelése stb.

Összegzésképpen azt lehet mondani, hogy a korábbi intézményesedési hullámok hagyománya rendkívül nagy mértékben meghatározta az 1989 utáni intézményesedést. Ez a hatás elsősorban formai, illetve habituális jellegű modellkövetést jelent. Ugyanakkor az eltérések sem lényegtelenek, de ezek társadalmi súlyának és funkciójának megítélése ma nehéz. Ennek oka a következő. A mai sajátos intézményi legitimációs gyakorlat miatt (lásd 7. pont) egy romániai magyar intézmény társadalmi súlyát az elit által szabályozott médianyilvánosság termeli, és csakis az. Ez a gyakorlat a hagyományostól eltérő intézményépítési folyamatokat mind a mai napig képes negligálni. Ennek ellenére a B modellt követő intézmények társadalmi súlya a közvetlen környezetükben folyamatosan növekszik. Ezért elképzelhető, hogy egy kritikus növekedési szint elérése esetén az A modellt követő intézmények társadalmi súlya hirtelen lecsökken, a B modellt követőké pedig megnövekszik. A társadalmi nyilvánosság felszíne azonban ma még válto-

zatlanul az A modell dominanciáját igazolja vissza. Ennek hatására pedig a korábbi intézményesedési hullámok hagyományai a mai intézményesedési folyamatokat is jelentősen befolyásolják még. Csöndben a hagyományok ellen dolgozik az is, hogy a magyarországi támogatási források centrális szerepe lassan csökken, az igénybevehető erőforrások típusai gyarapodnak, megjelennek az intézményi legitimitás megteremtésének új módozatai (vö. 7. pont).

5. A támogatási források hatása

A romániai magyar társadalom periferikus helyzetben lévő társadalomként definiálja önmagát. Olyan társadalomként, amelynek gyakorlatilag minden szinten támogatásra van szüksége, mert nem rendelkezik az önnön fenntartásához szükséges erőforrásokkal. Ezt a támogatást a centrumnak tekintett olyan külső forrásoktól várja, mint a magyar állam, a román állam, a nyugati magyarság, európai szervezetek, kisebb léptékben más erőforrások.

Ez a beállítódás nem újkeletű jelenség, és a romániai magyar társadalom pillérszerű tagolódása is igazolja (vö: Biró et al. 1995). Általában az erdélyi régió történetére is jellemző az, hogy külső erőforrások Erdélyen vagy az RMT-n belül részleges, de erőteljes intézményesedési folyamatokat támogattak (vallások, ideológiák, művészeti irányzatok, gazdasági folyamatok regionális befolyásolásai stb.).

Ha az intézmény és környezete közti viszonyt vesszük alapul, akkor kétféle támogatási forrást különíthetünk el. Azt az anyagi forrást, amely az intézmény tevékenysége által megcélzott környezeten kívül van, és azt, amely magán a megcélzott környezeten belül van. A külsőnek tekinthető források kétféleképpen működnek. Ezeket röviden jellemzem.

Az esetek nagyobb részében a külső forrás anyagi eszközöket ad, ezekhez viszont ideológiát is csomagol. A centrális helyzetben lévő támogató alapmagatartása a következő: anyagi támogatást ad abból a célból, hogy a támogatott intézmény a periférián teremtse meg kicsiben azt, amit az adományozó a centrumban képvisel. Ez a gyakorlat műkö-

dik a kulturális és a politikai szféra támogatásában. A patronálás révén 'zajló transzfer elsősorban ideológiai elemekből áll, s nem szól bele abba, hogy az intézmény milyen módon, milyen eszközökkel, milyen hatékonysággal működik. A centrális helyzetben lévő támogató számára csak a jelenlét határozott jelzése a fontos.

Ennek eredménye az, hogy szívesen pártfogol reprezentatív, szimbolikus síkon erősnek mutakozó intézményeket, illetve ezek akcióit, rendezvényeit, támogatja a működéshez szükséges fizikai vagy társadalmi tér birtokbavételét. Ugyanakkor sokkal kevésbé segíti a társadalomfejlesztési vagy más, hosszabb távon eredményt hozó elképzeléseket. Az ilyen támogatások irányába természetesen a fogadókészség is nagyobb, hiszen lehetőség van a látványos intézményfejlesztésre és az erőteljes legitimációteremtésre. Mindez újabb és újabb támogatások forrása lehet. Vizsgálataink arra az eredményre vezettek, hogy a romániai magyar intézményesülési folyamatokat 1989 után alapvetően ez a finanszírozási rendszer alakította. A hagyományok restaurációs ereje mellett az ideológiai transzfert gyakorló, a centrumoknak a periférián való jelenlétét célzó támogatási rendszer tekinthető a romániai magyar intézményrendszer legfontosabb megalapozójának.

Az esetek jóval kisebb hányadában a fizikailag távol lévő támogató az előbbtől eltérő stratégiát követ. Az anyagi eszközökhöz kivitelezési, működési technológiát kapcsol. Ezt a gyakorlatot képviselik a karitatív jellegű intézmények (különösen a Kolping család, a Bálint társaság), a környezetvédő szervezetek támogatásai, a Phare támogatások stb. Ez esetben a centrális helyzetben lévő támogató arra törekszik, hogy közvetetten legyen jelen a perifériális régióban, elsősorban eszmeisége, praxisa, technológiai tudása révén. Technológiai transzferjébe bele van kódolva, hogy az intézmény csak a környezetével együtt működhet, és nem elég, ha azt állítja, hogy ő a környezetért dolgozik. Ilyen támogatás esetén az intézménynek kötelező szoros kapcsolatba kerülnie azzal a környezettel, amelyre hatni akar, ellenkező esetben gyorsan kiderül a működésképtelenség.

Ez a gyakorlat az intézményépítésben, intézményműködtetésben professzionalizmust követel meg. Több oka is van, hogy ez eddig nem

játszott jelentős szerepet a romániai magyar társadalomban. Kevés az ilyen támogatások száma, nem létezik erre vonatkozó információs rendszer, nincsenek kellő számban olyan fogadó intézmények, amelyek eleget tudnak tenni a technológiai transzfer által állított követelményeknek.

Külön típust alkot az a viszony, amikor a támogatás a megcélzott közösségen belül helyezkedik el. Ez pragmatikus intézményépítési gyakorlatot követel, ilyesmire tulajdonképpen csak néhány könyv- és lapkiadó, könyvesbolt képes. Azért csak néhány, mert az ilyen intézmények nagy része ma is olyan térben távoli támogatásokból él, amelyek az anyagiakhoz ideológiai csomagot mellékelnek. A kettős életet azonban többnyire nem hozzák nyilvánosságra. Itt kell megjegyezni azt, hogy 1989 után minden olyan intézményépítés sikertelennek bizonyult, amely helyi intézmény-helyi környezet relációban ideológiai transzferrel próbálkozott. Több intézményteremtési kudarc bizonyította, hogy ideologikus célokat szolgáló struktúrák csak külső, távoli anyagi forrásokkal működtethetők. A megcélzott közvetlen környezet még részvétel formájában sem finanszírozta az ideológiák érvényesítését. Ilyen típusú kísérletekbe buktak bele a lokális RMDSZ szervezetek, a falusi művelődési egyletek jó része, a politikai célú mozgalomteremtési kísérletek stb.

6. Az elit szerepe az intézményesülési folyamatban

Az intézmény és a környezet viszonyának kialakításában az elithez tartozó személyeknek centrális szerepük van. Ez a szerep azonban 1989-től máig jelentős változáson ment át. Az 1989 utáni egy-két évben az elitszerepek fontosságát az is jelzi, hogy közvetlen összefüggés van az elithez tartozó személy társadalmi pozíciójának fontossága, és az általa létrehozott intézmény társadalmi legitimitásának foka között. Minél rangosabb pozícióban volt valaki az 1989 utáni években, annál nagyobb társadalmi súlyú intézményt hozott létre. Ez egyben azt is jelenti, hogy kezdetben igen fontosak voltak az 1989 előtről ámentett

szerepek és pozíciók is. Az első egy-két évben ezért nagy szerepet játszottak azok a személyek, akik országos szinten vagy regionális, lokális szinten karizmatikus erővel rendelkeztek. Ha ezek a karizmatikus személyek nevüket adták egy születendő intézményhez, vagy esetleg ők maguk vállalták a létrehozás gesztusát, akkor az intézményteremtés olajozottan ment végbe, s az új intézmény viszonylag hamar megteremtette a környezettel való viszonyában a stabil konfigurációt. Később, 1993-1994 folyamán az elit szerepe már módosult. A karizmatikus személyek helyett előtérbe kerültek az elitből formálódó szűk körű érdekcsoportok, illetve a hangsúlyozottan egyszemélyes kezdeményezések. A közéletben jó névvel rendelkező, karizmatikus személyek háttérbe szorultak, nemegyszer nyilvános konfliktusok árán. Ebben az időszakban az intézmények kifele irányuló, reprezentatív működése fokozódott, belső életük azonban a nagyon szűk körű érdekcsoport, néha egyetlen személy kezében összpontosult.

Az utóbbi egy évben már látszik egy másfajta változás is. Az egy intézményt sikerrel működtető szűk körű elit vagy személy (akik mellett már a jogi szabályok által előírt kuratórium vagy társaság csak formaságból, alig létezik) egyre több, különböző típusú intézményben válik érdekeltté. Vagy újabbakat hoz létre, vagy valamilyen módon belép már létező szűk körökbe. Egyidőben benne van politikai, alapítványi, profitorientált művelődési, állami szektorhoz kapcsolódó intézményekben.

Ez a folyamat tulajdonképpen stratégiai helyezkedés. Egyrészt arra szolgál, hogy az elithez tartozó személy számára több síkon is biztosítsa a közéleti szereplés, a közéleti pozíciók fenntartásának lehetőségét. Másrészt viszont arra is szolgál, hogy növelje a külső anyagi forrásokhoz való hozzáférés esélyeit. A külső források ugyanis 1994 után szigorúbb támogatási feltételeket szabnak, és néhány jellegzetes típusba rendeződnek, az egyszer igénybevehető, alkalmi jellegű külső erőforrások eltűnnek. A külső támogatásra számító elit ebben a helyzetben többféle típusú intézményt működtet, hogy egy támogatási forma jelentkezése esetén a leginkább esélyes intézményt kínálhassa fel mint fogadó struktúrát. A többszáz nemzetiségi intézmény közül

gyakorlatilag ma alig 40-50 működik sikeresen, s ezeket alig két tucatnyi vagy még kevesebb szűk körű érdekcsoport vagy személy birtokolja. Egy-egy ilyen érdekcsoport vagy személy a sikeres fölhasználás ígéretével tud fogadni például infrastrukturális fejlesztést célzó támogatást, oktatási programkínálatot, kulturális programot szorgalmazó támogatást, kiadványkészítési lehetőséget, Phare-típusú programkínálatot, mert a legtöbb kínálat típusra tud saját irányítás alatt lévő intézményt felkínálni. Metaforikusan szólva azt lehet mondani, hogy a sikeres személy (aki ma már nem feltétlenül törekszik nyilvános közéleti szerepre) az adódó lehetőségek szerint átjár egyik intézményéből a másikba, és ott bukkan fel, ahol aktuálisan a legjobb lehetőségek mutatkoznak.

A fentebb felvázolt folyamat egyben arra is utal, hogy 4-5 év alatt jelentősen módosult az elitnek az intézmények létrehozásában játszott központi szerepe. Kezdetben az elképzelések kidolgozása, a támogató csoport rábeszélése, a státúumok megírása, a legitimáció teremtése, az intézmény nyilvános képviselője volt a fő funkció. Ez a szervező/reprezentációs funkció az elmúlt évek során átadta helyét a tulajdonosi szerepkörnek. Ez a váltás más síkon azt is jelenti, hogy a korábbi szimbolikus hatalom az intézmények építésének folyamatában nagyobb súlyú közéleti, politikai, gazdasági, kapcsolati tőkévé konvertálódott. Mindez természetesen együtt járt azzal, hogy a kezdetben aktív elit nagyobb része gyakorlatilag kiszorult a már megalapított intézményekből, de esélytelenné vált az újabb intézményépítések terén is. A bemutatott folyamat még nem lezárt, az 1989-ben nagy lendülettel indult elit intézményépítési győzelmei és vereségei még nem véglegesek. A felvázolt trendek azonban egyértelműeknek látszanak.

Összességében az elit szerepéről az mondható el, hogy tendenciaszerűen nem a létrehozott intézmények racionalizálását, bürokratizálását támogatta, hanem az intézményeket a személyes vagy klikkszerű hatalomszerzés terrénumaként kezelte. Ahol pedig ez a váltás nem ment végbe, és az intézmény megpróbált megmaradni a kezdeti, szerepmegosztást mellőző „kollektív” szervezeti struktúra mellett, ott az intéz-

mény működése egy idő után eljelentéktelenedett, kifulladás. Az elit. fentebb vázolt szerepe részben magyarázza az intézményesülési folyamat intenzitását és sokarcúságát. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy az elit szerepe felől nézve az etnicitás termelése az intézmények létrehozásának folyamatában inkább eszköz, mint cél, az etnikai határ intézményépítés révén való erőteljes reprezentációja pedig inkább rövid kifutású manifeszt gesztus, mint társadalomépítési gyakorlat.

7. A legitimáció termelésének szerepe

Az intézmények létezésére, működésére irányuló legitimációs gyakorlat minden olyan esetben nagyon fontos, amikor intézmény és környezete közt nincs kétirányú, funkcionális kapcsolat. Amint azt az intézményesülési modellek bemutatásánál láttuk, az A modellhez tartozó intézmény disztribútori szerepet gyakorol környezetére felett. „Ad”, fölkinál valamit a környezetének, amit a környezetnek illik elfogadnia. Ez a misszionáriusi intézménytípus a környezetre irányuló fölkináláshoz önlegitimációs mozzanatot is kapcsol. Mindig megmagyarázza azt, hogy ő mint intézmény fontos, szükségszerű, neki működnie kell, amit fölkinál, az a megcélzott környezetnek hasznos, és ezért azt el kell fogadni.

Az RMT esetében mindez azáltal válik fontossá, hogy az 1989 után alakult intézmények több mint 80%-a ebbe a típusba sorolódik. Az ilyen intézmények nagy száma az intézményi legitimációteremtés jól kidolgozott szótárát és grammatikáját teremtette meg. Szabályok alakultak ki arra vonatkozóan, hogy mikor, hogyan és mit kell mondani, hogy az intézmény identitása ne csorbuljon, az intézményre irányuló külső értékelések a kívánt mederbe terelhetők legyenek, a további külső támogatások legyenek bebiztosítva. A felpörgetett legitimációs gyakorlat az intézményeket képviselő személyek nyilvános magatartásának ritualizációjához vezetett.

Ez a legitimációs gyakorlat és eszköztár 1989 után azonnal működésbe lépett és sikeresnek bizonyult. Csak az magyarázhatja ezt a gyors sikert, hogy burkoltan már 1989 előtt is létezett, illetve az, hogy az

RMT intézményépítési hagyományának a ritualizált legitimációs gyakorlat is szerves része. (Itt csupán jelzem, hogy a legitimációs gyakorlat szintén az etnikai határ építését, a hangsúlyozott etnikai mi-reprezentációt támogatja, mintegy rájátszik az intézmények határtermelő szerepére. Ennek az egybeesésnek a társadalmi nyilvánosság diskurzustípusaíra gyakorolt hatása igen fontos probléma, sok mozzanatot magyaráz az RMT mai működéséből.)

A legitimációs gyakorlatnak az intézményesedési folyamatokban játszott szerepét nehéz körülírni. Az azonban tény, hogy ez a szerep nagyon fontos. Egészen biztosan befolyásolta, alakította a külső anyagi forrásokhoz való hozzáférés szabályrendszerét. Az önmagát sikeresebben legitimáló intézmény hamarabb mondhatta azt, hogy környezetével rendezett viszonya van, hogy egyre nagyobb környezetet szolgál ki, következésképpen egyre nagyobb mértékben vált elfogadottá. Ez növelte annak az esélyét, hogy külső anyagi forrásokhoz hozzájuthasson. Különösen nagy teret adott ennek a korlátlan önlegitimációs törekvésnek az, hogy a romániai magyar médiák moratóriumot gyakoroltak az intézmények tevékenységének kritikáját illetően. Néhány nagyon ritka kivételtől eltekintve, 1989 után a romániai magyar intézményekről „vagy jót, vagy semmit” alapon írtak, az „eredmények” bemutatását és értékelését az újságírók mindig az intézmények képviselőire bízták. Ez vezetett ahhoz a gyakorlathoz, hogy az intézmények a társadalmi nyilvánosságban mindazt állíthatták magukról, amit éppen nem szégyelltek.

Ez a legitimációs gyakorlat rendkívül hátrányos helyzetbe hozta a B modellt követő intézményeket. 1994 után a helyzet kissé változott. Az RMT saját legitimációs gyakorlata szűkebb határok közé szorult vissza, s némely területen el is bizonytalanodott. Legitimációs szerepet játszik ma már a magyarországi társadalmi nyilvánosság egy-egy szellete, s szórványosan, de példa van más legitimációs szférák jelentkezésére is. Ezek az új legitimációs szférák ugyanarról az intézményről, személyről, akcióról más értelmezést adnak, mint az RMT saját legitimációs gyakorlata. Ez a lassú változás várhatóan kedvezni fog a B modellt követő intézményeknek.

Végezetül jeleznem kell még azt is, hogy a legitimációs gyakorlat igen szoros kapcsolatban áll egyrészt az intézményi ünnepek szervezésével, másrészt az intézményeknek a nagy nyilvános ünnepeken való részvételével: Az ünnepek szerepe az RMT-n belül rendkívül fontos és bonyolult probléma (vö.: Bodó, 1993), a legitimációs gyakorlat kapcsán csak néhány mozzanatra utalok. Az intézményi ünnepek az intézményesedési folyamat lépcsőfokaihoz kapcsolódnak, a környezettel kialakított viszony egy-egy stabil konfigurációjának befejezését vagy megerősítését szentesítik. Az A modellhez tartozó intézmények esetében a saját ünnep igen fontos illokúciós gesztus, amelynek célja „a mi intézményünk létezik” üzenet nyilvános megfogalmazása. Nem véletlen, hogy az intézményi ünnepekről beszámolók, fotók jelennek meg a médiákban. A nagyobb nemzetiségi ünnepeken való intézményi részvétel már más jelensége elsősorban az intézményt vezető személy vagy szűk körű érdekcsoport hatalomszerzési aspirációihoz kapcsolódik.

A legitimációs gyakorlatnak az ünnepekkel való kapcsolata további szabad kiterjesztést ad az intézmények által végzett etnicitástermelésnek, hiszen az RMT-n belül a nyilvános ünnepek nagyobb részt etnikainak tartott komponensekből építkeznek. Ugyanakkor az ilyen ünnepeknek központi eleme az erőteljes mi-reprezentáció, s a nyilvános ünnepeknek ez a komponense az intézmények ettől függetlenül is létező mi-reprezentációs gyakorlatát jelentősen támogatja. A nyilvános ünnepek vonzáskörébe belekerülve az intézményesedési folyamatok már bemutatott centrális komponensei (etnikai határ termelése, mi-reprezentáció) fölerősödnek.

8. Az intézményesedési folyamatok és a szélesebb értelemben vett társadalom

Intézetünk keretében több tanulmányban elemeztük, hogy az RMT-n belül a fent és a lent, az elit és a szélesebb értelemben vett társadalom két külön szféraként működik. Az intézményesedési folyamatok vizsgálata újabb adalékokat szolgáltatott ehhez a megkettőződéshez. Amint azt az elit szerepe kapcsán jeleztük, az 1989 utáni években az

elit egyfajta mozgalom keretében hozott létre intézményeket. Az ekkor létrejött intézményekben (például falusi egyesületekben) a nem elithez tartozó személyek részvétele teljesen formális, csak nevüket adják azok létrehozásához. A regionális vagy országos kiterjedésű intézmények kizárólag az elit részvételével jöttek létre.

A későbbi években az intézményekben való részvétel nem vált szélesebb körűvé, sőt a működő intézmények egy még szűkebb körű elit kezében összpontosultak. Ez jellemzi az A modellhez tartozó intézmények majdnem mindenikét. Ezért az RMT-n belül nem beszélhetünk arról, hogy a szó szoros értelmében véve civil társadalmi struktúrák jöttek létre. Az A típusú intézmények legfeljebb az állami intézményekhez képest nevezhetők civil szervezeteknek, az RMT-n belül azonban semmiképpen nem. Az úgynevezett szélesebb társadalomban teljesen más szabályok szerint, teljesen más eredményekkel zajlanak intézményesedési folyamatok.

Az intézmények tekintetében a fent és a lent között sajátos társadalmi szerződés van. A lent nem kontesztálja a fent intézményteremtési gyakorlatát, elfogadja, hogy van, esetleg jónak is tartja ezeknek a létezését, esetleg távoli védőernyőnek tekinti, de nem kíván tevőlegesen résztvenni ezekben az intézményekben. Ugyanezt a viszonyt a fent másként éli meg. Intézményeit névlegesen kiterjeszti a lenti társadalomra, s ennek fejében nem cselekvésen alapuló részvételt kér, hanem csupán alkalmankénti és csak affirmatív azonosulást (választás, nagyobb tüntetés, nagyobb ünnep). A két szférának más formalizált kapcsolata a nemzetiségi intézményrendszer mentén nincs.

Következtetések

Az alábbi összefoglaló arra összpontosít, hogy milyen funkciókat tölt be az 1989 utáni intézményesedési folyamat a romániai magyar társadalomban. Szeretném hangsúlyozni, hogy az alább megfogalmazásra kerülő funkciók nem rendelkeznek minden esetben kizárólagosan

az intézményesedési folyamathoz, előfordul, hogy az RMT-n belül más, komponensek is hasonló szerepet töltenek be. Ilyen esetekben kísérletet tesznek az intézményesedési folyamat szerepkörének behatárolására. A viszonylag rövid, mintegy tíz hónapig tartó kutatási program több kérdést hozott felszínre, mint ahányra választ talált. Ez azonban minden társadalomkutatási program esetében így van. A kutatási program következtetéseinek megfogalmazása mellett nem zárkózom el a meg nem válaszolt problémák jelzésétől, illetve a plauzibilis válaszok megfogalmazásától sem.

1.

Az intézményesedési folyamatnak központi szerepe van a romániai magyar társadalmat beburkoló etnikai határ termelésében. Az etnicitás termelése ez esetben komplex folyamat, amely több egymást fölerősítő, kiegészítő komponensből áll. Magába foglalja a fizikai és szociális tér kijelölését, az állandó etnikai kategorizációt, a kollektív mi-reprezentáció szótárának és grammatikájának működtetését, s nem utolsósorban egy igen jelentős pszichés/mentális biztonságérzet megteremtését. Az intézményrendszer legfontosabb funkciója kétségkívül az, hogy erősnek látszó burkot von az RMT köré. Ennek a buroknak kettős funkciója van. Belülről nézve véd, elszigetel. Kívülről nézve pedig az RMT erősségét, kompakt jellegét, szervezettségét jeleníti meg.

Az intenzív etnicitástermelés miatt az intézmények folyamatosan a „határon állnak”, reprezentálnak kifelé a többségi román nemzet, Magyarország, s a nagyvilág felé, befelé a saját társadalom irányába. Ez a határ-szerep az intézményrendszert mintegy leválasztja a romániai magyar társadalom testéről, egyfajta reprezentatív „öltözteté” teszi. Ennek eredménye, hogy az intézményrendszer pozíciója gyakorlatilag ki is zárja azt, hogy az egyes intézmények tényleges társadalomalakító funkciókat töltsenek be.

2.

Az intézményesedési folyamat kiemelten támogatja a romániai magyar társadalmon belül a fent és a lent, az elit és a szélesebb

értelemben vett társadalom közti, régebbi keletű dichotómiát. Ez a támogatás egyfelől a dichotómia visszaigazolásában, másfelől pedig az újratermelésében nyilvánul meg. Konkrétan kimutatható abban, hogy az egyes intézmények mi-reprezentációt termelő funkciója és a tényleges társadalomszervező funkció kizárja egymást. Az előbbi szerepet az intézmények mintegy 80%-a vállalja fel, nagyjából sikerrel, az utóbbi funkciót a megmaradó 20%, igen gyenge eredménnyel, gyakorlatilag csak a szándék szintjén. Az intézményesedési folyamatok eredményeként a fenti és a lenti szféra közti távolság növekedett.

3.

Az intézményrendszernek kritikus helyzetben (vagy kritikusnak nevezett helyzetben) erős magatartás-szabályozó ereje van, s ez a szabályozó erő az RMT egészére kiterjedhet. Ez az erő abból a szerepből adódik, amelyet az intézményrendszer az etnikai határ fenntartásában, kitermelésében is betölt. Az etnicitás termelésnek a romániai magyarok esetében pszichés/mentális vetülete is van, s az erre ráépülő érzelmi nacionalizmust az intézmények időszakosan képesek aktivizálni. Jó példát adnak erre a választások, a tiltakozások, a nagy ünnepek. Ezek a látványos etnikai megmozdulások nem a politizáló elit mozgósító erejét tükrözik, hanem csupán az etnicitás fölmutatására irányuló pszichés/mentális igényt. Ennek a fölmutatási igénynek a katalizátorai, mediátorai az etnicitást érzékletesen demonstráló intézmények. Ezt az időszakos aktivizáló funkciót a jelenlegi RMT-n belül semmi más nem képes betölteni, sem ideológia, sem pártrendszer, sem diskurzustípus, sem pedig karizmatikus személyiség. Nem állandóan érvényesülő funkció ez, az eseti aktivizálás mértéke és időtartama is kicsi. De adott esetben működőképes lokális, regionális és országos szinten egyaránt. Szakmai és életkori rétegek szintjén azonban nem rendelkezik szervező erővel.

4.

Az intézményesedési folyamat jelentős szerepet játszott az 1989 előtti diskurzustípusok újjáélesztésében. Ezek nagy többsége a nemzetiségi retorikán alapul, és mind a mai napig domináns a szerepük. Ezt

a jelenséget az intézményépítésekhez kapcsolódó, verbális legitimációs gyakorlat eredményezte. Aki az intézményi önlegitimáció nyelvét sikeresen beszélte, megtalálta az ilyen beszéd megfelelő helyét, időpontját és tartalmát, az sikeresnek bizonyult. Minden más diskurzus kivárási pályára kényszerült. Megjelenhetett, de nem kapcsolódott hozzá társadalmi súly.

Az intézményesedési folyamat indirekt módon, de nagymértékben felelős azért, hogy a társadalmi nyilvánosságban a diskurzusok rendje alig változott valamit az 1989 előtti állapotokhoz képest. (Változást az etnikai alapú diskurzus legitimé válása jelentett, de ez nem járt szerkezeti váltással.) A változatlanság nem csupán a beszédmódokban, a szókincsben, a frazeológiák síkján mutatható ki, hanem a nyilvános viselkedés pragmatikájának szinte minden területén (érveléstípusok, beszédtagolás, proxemikai és kinezikai szabályok, a beszéd szerkezetének fölépítése stb.).

Ma az intézményi szerkezet domináns intézményei - mintegy visszacsatolásként - már védő/óvó szerepet töltenek be az etnikai diskurzus irányába.

5.

Az intézményesedési folyamatok az elit számára rendkívül nagy mozgásteret adtak. Biztosították a közéleti szerep tetszőleges változtatását vagy kényelmes konzerválását; lehetőséget adtak a korábbi szimbolikus tőke konvertálására (anyagi vagy politikai tőke szerzése igen rövid idő alatt), biztosították családi alapon az elit utánpótlását, elsősorban kiemelt tanulási lehetőségek révén (magyarországi egyetemek, ösztöndíjak).

6.

Az intézményrendszer mind kifelé, mind a saját társadalmi nyilvánosságban hatalomként jelenik meg. Olyan entitásként, amely szabályozni és létrehozni akar. Ez a törekvés nyíltan is megjelenik, például az „állam az államban” elv időnkénti hangoztatásában, a tömeges részvételre felszólító üzenetekben stb. De burkoltan megjelenik min-

den A modellhez tartozó intézmény céljaiban és tevékenységében is. Az intézményesülési folyamatok ezt a szándékot folyamatosan jelzik.

A gyakorlatban azonban az intézményrendszer nem tud etnikai államként működni. Ezt az elmúlt évek éppen az intézményesülési folyamatok kapcsán bizonyították. Nem termelődtek ki ugyanis azok a hatalmi viszonyok (Foucault, 1994), amelyek révén a magát etnikai államnak érző/tudó intézményi szerkezet bejuthatna a családba, az individuális cselekvésekbe, az értékekbe, a tudásba. Nem alakult ki az intézményrendszer és a szélesebb társadalom között az a kodifikációs rendszer, amely az „etnikai állam” működésének szélesebb értelemben teret és társadalmi értelmet ad. Kölcsönösen elfogadott kodifikációs rendszer helyett csak szabályozási igyekezetek vannak (ami önmagában hatástalan), illetve egy laza keretegyezmény. Egyfajta föderatív viszony a fent és a lent között, amelyben az intézményrendszer szerepe a határ kialakítása és fenntartása, de ennél nem több.

Mindennek folyománya az, hogy az elit önmaga körén túlmutató cselekvési lehetőségei nagyon leredukálódtak. Magával szinte bármit megtehet, a szélesebb társadalommal szinte semmit.

7.

Az intézményrendszer státusa, funkciója (mi-reprezentáció, etnicitás termelése stb.) nem támogatja a kooperációs formák keresését. Sem az RMT-n belüli intézmények között, sem pedig azon kívül. Ez azért figyelemre méltó, mert az RMT története azt mutatja, hogy amikor nincs kiemelt intézményesülési hullám, akkor ez az etnikai kisebbség a többségi nemzettel, annak intézményeivel Patron-Client-típusú kapcsolatban van (vö: Grillo, 1980). A mostanihoz hasonló felfutási időszakhoz viszont kooperációs helyzet is kevés van, s alkulhelyzetek kialakulása nem valószínű. Ez a távolságtartás, illetve kivárára és elkülönözödzésre való berendezkedés ismét nem szándék vagy politikai akarat kérdése, hanem igen jelentős részben az intézményrendszer létrejöttének és működésének természetes folyománya. Kooperációs formák találása jelentözebb mértékben csak egyéni utakon,

a létező etnikai intézményrendszeren kívül lehetséges. Az ilyen egyéni kooperációs formákat az elit által fenntartott intézményrendszer nem támogatja (lásd: a magyarországi vendégmunka gyakorlatához való negatív viszonyulás).

8.

Az intézményrendszernek ma nincs kimutatható modernizációs szerepe, sőt bizonyos vonatkozásokban egyenesen fékező funkciója van. Egyáltalán nem szolgálja ki a tranzíció során fölmerülő társadalmi igényeket: informálás, technológiatranszfer, know-how- transzfer, animációs stratégiák telepítése, individualizációs folyamatok támogatása, pragmatikus cselekvési keretek kínálása, tervezési és döntési folyamatokban való részvétel, állami vagy önkormányzati szervezetek ellenőrzésének megtanulása stb.

A szakirodalomban ma megoszlanak a nézetek abban a tekintetben, hogy az etnicitás fölfuttatása az adott társadalomban progresszív vagy regresszív folyamatokat indít-e el (vö: Hutchinson 1992; Greenfeld 1994). Az RMT intézményrendszerének működése mint etnikai határtermelés a szlogenek, a legitimációs gyakorlat alapján a Herder neve által fémjelzett kulturális nacionalizmussal rokonítható. A tényleges intézményesedési folyamatok azonban a jóval egyszerűbb politikai nacionalizmusra emlékeztetnek (központosítási igyekezet, re-vival, re-tradicionalizálás, integrálási törekvések stb.). Valószínűleg ennek is betudható, hogy az intézményesedési folyamatok érdemben nem támogatják, nem támogathatják a társadalomszervezést, általában a modernizációs folyamatokat.

9.

Az intézményesedési folyamatok erőteljes reprezentációs jellegük-nél fogva közéleti síkon a kivárást, védekező stratégiákat támogatják. Az etnicitás termelésében játszott hangsúlyozott szerepük révén pedig a fenyegetettségi állapot kitermelésében és fenntartásában vállalnak szerepet. Ezt a két tényezőt részben az RMT más komponensei is termelik.

A védekezési stratégia, a fenyegetettségi állapot regresszív folyamatokat implicál nem csupán a rendszerhez tartozó intézményekben, hanem az egyéni, társadalmi hálók mentén szerveződő cselekvések síkján is. Ennek domináns formái: rövid távú tervezés, a kockázat kiiktatása, holt tőke felhalmozása stb.

10.

A romániai magyar intézményrendszer 1994-1995-ös alakulását figyelve kiemelhetünk néhány fontosabb, tendenciaszerűnek mutató folyamatot. E tendenciák jelzésekor hangsúlyozni szeretném azt, hogy egyre több azon intézmények száma, amelyek nem illeszkednek ezekhez a tendenciákhoz, de ugyanakkor jelentősebb társadalmi súllyal sem tudnak szert tenni. A fontosabb tendenciákat megjelenítő intézmények száma lassan csökken, de a legjelentősebb és a legnagyobb társadalmi súllyal rendelkezők ebbe a csoportba sorolódnak.

Az első fontosabb tendencia szerkezeti síkon mutatkozik. Lényege abban áll, hogy a társadalmi nyilvánosságban sikeresnek mutató intézmények kezdeti formái és funkcióbeli különbségei fokozatosan elmosódnak. Alapítvány és egyesület gyakorlatilag ugyanúgy működik. De minden jelentősebb intézmény átlépi a kezdetben vállalt működési terület határait. A szakmai intézmények politikai vagy gazdasági ügyletekbe bonyolódnak, és fordítva. Az erős intézmény minden területen erőssé válik. Országos (nemzetiségi) léptékű intézményi feudumok jönnek létre, az 1989 utáni években érvényes terület- és feladatmegosztás egyre kevésbé érvényes. A nagy intézmények között érdekütközések várhatók.

A második tendencia funkcionális jellegű. Lényege az, hogy minden jelentősebb intézmény egyre határozottabban klikkjellegű, egyes esetekben egyszemélyessé is válik. Ez többek között azt jelenti, hogy a döntés, a képviselő, a munkavégzés egyaránt néhány ember hatáskörébe tartozik. Kiemelt tevékenység a felhalmozás, anyagi és szimbolikus tőke formájában egyaránt. Az operatív feladatokra nem alkalmaznak szakembert, de még végrehajtókat sem. Az intézménynek sem szerkezeti, sem működési szinten nem bürokratizálódnak. Az intéz-

mény és a környezet között csak egyirányú hatás van, az intézmény „ad”, de a környezettől elzárkózik. Ez a jelenség az 1989 utáni intézményesülési folyamatok A modelljének egyértelmű folyamánya.

Harmadik tendenciaként az intézményrendszer magatartását említhetjük, amely egyre határozottabban a többségi társadalomtól való szervezeti és szimbolikus eltávolodásra törekszik. A kezdeti gesztusjellegű különállást apró lépésekben történő lassú eltávolodás váltotta fel. Ez a tendencia a nagy intézményeknél és a lokális léptékű intézményeknél egyaránt kimutatható, bár más és más indíttatásból, más és más formákban.

11.

Említettem az előző pontban, hogy a jelzett fontosabb tendenciák elsősorban a jelentősebbnek mutatózó, nagyobb társadalmi súllyal rendelkező intézmények működésében mutatkoznak. Egyre több, kevés társadalmi súllyal rendelkező intézmény marad ki ezekből a folyamatokból. Megkockáztatom azt a feltevést, hogy a romániai magyar intézményrendszer egyre fokozottabb mértékben kétpólusúvá válik, de jelen pillanatban ez a folyamat csak az elején tart. Az egyik pólus köré azok a látványosabban működő, nagyobb intézmények tartoznak, amelyek deklaráltnan föl vállalják az etnikai aspektusokat, s amelyek a megszerzett vagy megjátszott disztribútori szerep révén egyre hangsúlyozottabban az „állam az államban” játék kialakítói. A másik pólus köré azok a sokkal kisebb léptékű, elsősorban lokális kiterjedésű, vagy a szakmai célok mellett következetesen kitartó intézmények sorolhatók, amelyeknek folyamatosan anyagi és legitimitásgondjaik vannak, s amelyek ma még inkább csak kísérletek, mintsem hatékonyan működő intézmények.

Ennek a negyedik tendenciának a társadalmi szerepét ma még nem lehet pontosan megjelölni. Az kétségtelen, hogy ezeknek a nemzetiségi hatalmi körön kívül rekedt kisebb intézményeknek a vezetői gyakran kritikusan szemlélik a nagy intézményeket, azokkal szemben olyan magatartásokat működtetnek, amelyeket a „civil társadalomhoz” lehet

kapcsolni. Nem tartom kizártnak, hogy az elkövetkező években fölerősödik az „állam az államban” játékot föl vállaló nagy intézmények, és az ebből kimaradó lokális és szakmai intézmények közti strukturális szembenállás. Ez nem lenne váratlan, hiszen 1994 után nagyon határozottan megkezdődött a romániai magyar elit tagolódása. Mivel az intézményrendszer szinte teljes egészében az elit hozta és hozza létre, természetesnek kell tekintenünk azt, hogy az intézményrendszer síkján is markáns tagolódás várható.

Szakirodalom

Biró A. Z. 1995

Kormányváltás kívülről nézve. In: Gombár Cs. - Lengyel L. -Várnai Gy. (szerk.) Kérdőjelek: a magyar kormány 1994-1995. Korridor. Politikai Kutatások Központja. Budapest.

Biró A.Z. et al. 1995

Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról. Pro-Print könyvkiadó. Csíkszereda.

Bodó, J. 1993

The Ceremonies of Private Sphere of Socialism. In: Experiments 1. 13-28.

Diamond, L. et al. 1990

Politics in Developing Countries. Comparing Experiences with Democracy. Boulder, CO: Lynne Rienner.

Eriksen, T.H. 1991

The Cultural Context of Ethnic Differences. *Man*, 26. 127-144.

Eriksen, T.H. 1992

Us and Them in Modern Societies. Ethnicity and Nationalism in Trinidad, Mauritius and Beyond. Scandinavian University Press.

Eriksen, T.H. 1993

Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives. Pluto Press. London.

Foucault, M. 1994 (1977)

Entretien avec Michel Foucault, réalisé par A. Fontana et P. Pasquino. In: Dits et écrits 1954-1988, III. Paris. Gallimard.

Greenfeld, L. - Chirot, D. 1994

Nationalism and Agression. Theory and Society, 23, 79-130.

Grillo, R. 1980

„Nation” and „State” in Europe. Academic Press. London.

Hutchinson, J. 1992

Moral Innovators and the Politics of Regeneration: The Distinctive Role of Cultural Nationalists in Nation-Building. International Journal of Comparative Sociology, 33, 1-2., 101-117.

Lipset, S.M. 1994

The Social Requisites of Democracy Revisited. American Sociological Review, 59,1-22.

Életútkutatás (tematikus összeállítás K.U. Mayer, G.R. Caroll, M. Kohli írásaiból). Replika 1993. 9-10. 109-186.